

ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥΣ ΣΤΟΝ ΑΣΤΙΚΟ ΧΩΡΟ...

Βαλεριάνου Κ., Παναγιωτάτου Ε.

*Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας***Περίληψη**

Η εισήγηση αφορά στη διερεύνηση μετασχηματισμών στον αστικό χώρο σε σχέση με το χαρακτήρα και τη δυναμική των δραστηριοτήτων-κυρίως των παραγωγικών-και τη διάρθρωση σημαντικών κοινωνικο-οικονομικών και χωρικών δικτύων. Ο χρόνος παίζει ένα σημαντικό ρόλο στις εξελίξεις αυτές. Οι αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία, όπως αυτές διαμορφώνονται από τις διαφορετικές φάσεις ανάπτυξης των σημαντικών για τον αστικό χώρο οικονομικών κλάδων, διαδραματίζουν κύριο ρόλο σ' αυτήν τη διαδρομή. Παρατηρούμε εδώ ότι, η κινητικότητα των επιχειρήσεων προς νέες μορφές οργάνωσης από μία φάση εξέλιξης σ' άλλη ή η «μετακύλιση» στις αρχικές, διαγράφουν μία πολύπλοκη χωρο-κοινωνική δυναμική. Οι διαφορετικές αυτές διαδρομές και ταχύτητες ανάπτυξης έχουν ένα ισχυρό κοινωνικό περιεχόμενο καθώς οι κοινωνικο-επαγγελματικές ομάδες ανταποκρίνονται με διαφοροποιημένες πρακτικές αξιοποίησης των νέων συνθηκών και οικειοποίησης του χώρου. Τα παραπάνω ζητήματα είναι κρίσιμα τόσο για την ερμηνεία της εξέλιξης του σύγχρονου αστικού χώρου όσο και για το σχεδιασμό. Απαιτούν συνεχή παρατήρηση και αξιολόγηση. Για το λόγο αυτό σχεδιάσαμε ένα «πλέγμα» δεικτών παρακολούθησης με εφαρμογή σε περιοχές του Πειραιά και στόχο την πιλοτική λειτουργία Αστικού Παρατηρητηρίου. Η διαχρονική υιοθέτηση αυτής της διαδικασίας παρακολούθησης, ερμηνείας και αξιολόγησης από τους αρμόδιους φορείς, πιστεύουμε ότι θα δώσει τη δυνατότητα να στηριχθούν κοινωνικά ευαίσθητες πολιτικές και θα θέσει τις βάσεις για μακροχρόνιο στρατηγικό σχεδιασμό στην περιοχή.

APPROACHING THE TRANSFORMATIONS IN THE URBAN SPACE...

Valerianou K., Panayotatos E.

*National Technical University of Athens, School of Architecture,
Department of Urban and Regional Planning***Abstract**

The paper focuses on transformations in urban areas with regard to the dynamics of productive activities –and the structure of important socio-economic and territorial networks. Changes in the productive process, as they are shaped by the different phases of growth of keys-sectors play a crucial role in this process. That is, evolution of enterprises to new organisational forms and transfer from one phase of development to another or the declining back to initial stages outline complicated spatial and social dynamics. These different evolutionary stages have powerful social effects as the social-professional teams involved correspond with differentiated practices in order to explore new conditions in urban area. These issues are crucial for the interpretation of development of modern urban areas as well as for planning methodologies. They require observation and evaluation. For this reason we designed a matrix of follow-up indicators appropriate for the region of Piraeus connected with the pilot operation of an observatory. Enforcing this practice will contribute to the formulation of socially sensible development policies and to long-lasting strategic planning for the region.

Λέξεις κλειδιά: αναπτυξιακή χαρτογράφηση, τομέας/κλάδος-κλειδί, διαδικασίες/φάσεις εξέλιξης παραγωγικής βάσης, αλληλεπιδράσεις με γεωγραφικό χώρο, δείκτες παρακολούθησης.

Key words: charting of the development process, key-sector, development processes/phases of productive base, interactions with geographic space, follow-up indicators.

1. Εισαγωγή: Το κεντρικό ζήτημα

Τα σύγχρονα δεδομένα δίνουν αναπτυξιακή διέξοδο σε «παραδοσιακές» αλλά και σε «σύγχρονες» παραγωγικές δραστηριότητες, με αποτέλεσμα η συνύπαρξη και οι πολύπλοκες διαδικασίες μετασχηματισμού² οι οποίες τις διέπουν, να αποτελούν σημαντικό παράγοντα της εξέλιξης του αστικού χώρου. Η δυναμική των πολυεπίπεδων διεργασιών σε συνδυασμό με τις τοπικές ιδιαιτερότητες επηρεάζονται αλλά και υπαγορεύουν τις μεταβολές και εξελίξεις στην παραγωγή και την πολυπλοκότητα της συνεπακόλουθης χωρικής διάρθρωσης. Με αυτό το πρίσμα η διερεύνηση εστιάζεται στην ερμηνεία της διαμόρφωσης του αστικού χώρου στον Πειραιά, όπως αυτή καθορίζεται από τις διαφορετικές φάσεις ανάπτυξης στις οποίες βρίσκονται οι σημαντικοί οικονομικοί κλάδοι, οι «κλάδοι- κλειδί»³ οι οποίοι συνθέτουν την τοπική παραγωγική βάση. Έντονες ενδοκλαδικές και διακλαδικές διαφοροποιήσεις, χαρακτηρίζουν τις ιδιαιτερότητες των φάσεων εξέλιξης που καθορίζουν διαχρονικά την αναπτυξιακή διαδρομή των σημαντικών αυτών, για την περιοχή, κλάδων. Έτσι η ανάδειξη των διαδικασιών εξέλιξης της παραγωγικής βάσης, οι διαφορετικές φάσεις και τα χαρακτηριστικά τους, οι χωρικές αλλαγές καθώς και οι πρακτικές ανταπόκρισης των επαγγελματικών ομάδων σ' αυτές, στοιχειοθετούν, σύμφωνα με τη διερεύνηση, τις κύριες παραμέτρους των αλλαγών. Η έρευνα έδειξε ότι η παραγωγική διαδικασία δεν εξελίσσεται ομοιόμορφα και γραμμικά. Αποτελεί μια διαδικασία «ανοικτή» ως προς το χρόνο και τις συνθήκες υλοποίησής της και προκαλεί ταυτόχρονα μια πληθώρα από διαφορετικές επιπτώσεις, κρίσιμες για την εξέλιξη του αστικού χώρου.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα διερεύνησης και εφαρμογής των παραπάνω ζητημάτων αποτελεί ο Πειραιάς και ιδιαίτερα η περιοχή του Αγίου Διονυσίου, η ιστορική παραγωγική του «πιάτσα». Οι διαχρονικές συνθήκες διαμόρφωσης της περιοχής καθορίστηκαν από την ύπαρξη του λιμένα και των δραστηριοτήτων του. Οι συναφείς με το λιμάνι «παραδοσιακές» δραστηριότητες έχουν λειτουργήσει ως «τομέας -κλειδί» για την ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας του Πειραιά και το πλαίσιο διασύνδεσης πολλών κοινωνικο -επαγγελματικών ομάδων. Σήμερα, σ' αυτόν, τον ιδιαίτερα νευραλγικό αστικό χώρο, λαμβάνουν χώρα σημαντικές αλλαγές στη σύνθεση και λειτουργία της παραγωγικής βάσης, αλλαγές οι οποίες σχετίζονται αφενός με τη σταδιακή απαξίωση των «παραδοσιακών» δραστηριοτήτων και αφετέρου με τον εκσυγχρονισμό άλλων. Οι εξελίξεις αυτές επιφέρουν πολυεπίπεδες χωροκοινωνικές επιπτώσεις όπως: αλλαγές στις χρήσεις γης, ως αποτέλεσμα της «τριτογεννοποίησης»⁴ δραστηριοτήτων και των διαφοροποιήσεων στα παραγωγικά δίκτυα, υποβάθμιση του περιβάλλοντος, ενώ, σε μερικές περιοχές, παρατηρείται παράλληλη αναβάθμιση, ανεργία σε σημαντικούς κλάδους για την τοπική οικονομία, διαφοροποίηση στη σύνθεση της απασχόλησης (βαθμός εξειδίκευσης, θέση στην παραγωγική διαδικασία, κ.λπ.), διαφοροποίηση στα κοινωνικά χαρακτηριστικά των τοπικών νοικοκυριών (επιπτώσεις στις ομάδες πληθυσμού χαμηλού ή μεσαίου εισοδήματος, μετεγκατάσταση νέων ηλικιακών ομάδων, κ.λπ.). Η συρρίκνωση των «παραδοσιακών» και η ανάπτυξη «σύγχρονων» δραστηριοτήτων καθώς και η επιρροή τους στην κοινωνία και τον χώρο της περιοχής είναι κρίσιμα ζητήματα, τα οποία χρειάζονται διαπίστωση αλλά και συνεχή παρατήρηση⁵.

2. Μεθοδολογικές επιλογές

Το έργο⁶ στοιχειοθετεί μεθοδολογική προσέγγιση και διαρθρώνει αναπτυξιακή χαρτογράφηση ολόκληρου του Πειραιά με στόχο να επιλέξει τελικά την καταλληλότερη περιοχή για μελέτη. Η μεθοδολογική προσέγγιση -η οποία περιλαμβάνει τη σύνθεση και υποστήριξη υποθέσεων εργασίας, τη διερεύνηση συναφών θεωρητικών ζητημάτων, τη μελέτη και ερμηνεία δευτερογενών στοιχείων, το σχεδιασμό και την υλοποίηση έρευνας πεδίου καθώς και την κατάρτιση πλέγματος Δεικτών Παρακολούθησης- αναδεικνύει και συνθέτει τα παραπάνω κρίσιμα ζητήματα προσδίδοντας έτσι νέες δυνατότητες και διαστάσεις στην αναπτυξιακή

χαρτογράφηση.

Η χαρτογράφηση της φυσιογνωμίας του Πειραιά βασίστηκε στην επεξεργασία των πληθυσμιακών και δημογραφικών δεδομένων, στην ερμηνεία της πολεοδομικής εικόνας και στη διερεύνηση των οικονομικών δραστηριοτήτων του Δήμου, έχοντας ως χωρικό επίπεδο ανάλυσης το Δημοτικό Διαμέρισμα. Η διερεύνηση των κρίσιμων θεμάτων ανά Δημοτικό Διαμέρισμα οδήγησε στην επιλογή της περιοχής του Αγίου Διονυσίου, της ιστορικής παραγωγικής πιάτσας του Πειραιά στο 5^ο Διαμέρισμα, ως μελέτη περίπτωσης. Σημαντικός άξονας διερεύνησης αποτελεί η χωρική και κλαδική ανάλυση της περιοχής μελέτης, η ανάδειξη των «τομών- κλειδι» και της δυναμικής τους, καθώς και των σχετικών χωρικών εξελίξεων. Το στάδιο αυτό περιλαμβάνει:

- την αναζήτηση – με κριτήρια το πλήθος των καταστημάτων και τη χωρική συγκέντρωση (μετά από επεξεργασία της διάρθρωσης των κλάδων ανά οικοδομικό τετράγωνο) των σημερινών (2004) «δυναμικών» κλάδων στην περιοχή, δηλαδή των διψήφιων⁷ κλάδων οικονομικής δραστηριότητας που είναι σήμερα σημαντικοί για την περιοχή. Η καταγραφή της επωνυμίας και του αντικειμένου των επιχειρήσεων έγινε επί του πεδίου με τη συμπλήρωση ειδικά σχεδιασμένων απογραφικών καρτελών. Στην αναζήτηση των σημερινών δυναμικών κλάδων υλοποιήθηκαν και οι συνεντεύξεις «αιχμής» με τοπικούς παραγωγικούς φορείς, έτσι ώστε να αναδειχθούν οι τάσεις και οι «πυρήνες» των σύγχρονων παραγωγικών διασυνδέσεων/ αλληλεξαρτήσεων στην περιοχή,
- την αναδρομή στο παρελθόν και τη διερεύνηση της διαχρονικότητας των σημερινών δυναμικών κλάδων και την ανάδειξη των «κλάδων-κλειδι» της δεκαετίας 1978-1988. Πρόκειται για τους τετραψήφιους υποκλάδους των σημερινών δυναμικών κλάδων που ήταν και τότε σημαντικοί για την περιοχή, με την έννοια ότι περιελάμβαναν μεγάλο αριθμό καταστημάτων ανά οικοδομικό τετράγωνο ή/ και απασχολούσαν μεγάλο αριθμό ατόμων ανά κατάστημα,
- την αναζήτηση των σημερινών (2004) «κλάδων-κλειδι». Πρόκειται για τετραψήφιους κλάδους-κλειδι της δεκαετίας 1978-1988 που εξακολουθούν να είναι σημαντικοί για την περιοχή, αλλά και για καινούργιους τετραψήφιους κλάδους που αναπτύχθηκαν τα τελευταία χρόνια και κρίνονται σήμερα σημαντικοί. Η αναζήτηση βασίστηκε στα αποτελέσματα που προέκυψαν από την έρευνα πεδίου, και συγκεκριμένα, από τις κύριες συνεντεύξεις, που διεξήχθησαν με παραγωγικούς φορείς-επιχειρηματίες,
- τη χωρική κατανομή των σημερινών «κλάδων-κλειδι» και την ανάδειξη των θυλάκων διασύνδεσης/ αλληλεξάρτησής τους, υπό το πρίσμα της καταγραφής των δραστηριοτήτων, της στρωματοποίησης των καταστημάτων- σε σχέση με το μέγεθος τους- και των πορισμάτων των κύριων συνεντεύξεων -σε σχέση με τις παραγωγικές διασυνδέσεις των κλάδων.

Η διαδικασία, που παραπάνω περιγράφεται, αναδεικνύει και τεκμηριώνει τους σημερινούς «κλάδους-κλειδι» στην περιοχή και διαρθρώνει το υπόβαθρο με βάση το οποίο προχωρήσαμε περαιτέρω σε διερεύνηση εις βάθος. Εδώ η έρευνα πεδίου διεξήχθη με κατάλληλα δομημένο ερωτηματολόγιο σε σχεδιασμένο δείγμα επιχειρηματιών και εργαζομένων στα καταστήματα των «κλάδων-κλειδι»⁸. Η διερεύνηση αυτή εστιάζει περαιτέρω στις διαδικασίες εξέλιξης της τοπικής παραγωγικής βάσης, στις φάσεις ανάπτυξης των «κλάδων-κλειδι», στις πρακτικές ανταπόκρισης των επαγγελματιών ομάδων και στις αλληλεξαρτήσεις με το γεωγραφικό χώρο. Κρίσιμη είναι η κατάρτιση, από το έργο, τυπολογίας κλαδικών στρωμάτων. Τα στρώματα κατατάσσονται σε τύπους «ευάλπτους», «δυναμικούς» και «ανοδικούς» και περιγράφονται οι διαδικασίες εξέλιξής τους.

3. Οι φάσεις ανάπτυξης: Η παραγωγική διαδικασία, τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης και οι πρακτικές ανταπόκρισης των επαγγελματικών ομάδων

Με βάση την έρευνα πεδίου γίνεται σύνθεση των πορισμάτων ως προς τις φάσεις ανάπτυξης των επιχειρήσεων των «κλάδων – κλειδί» και την κινητικότητα «μετακύλιση» τους από μία φάση ανάπτυξης σε άλλη, τις πρακτικές ανταπόκρισης των επαγγελματικών ομάδων και την ανάπτυξη του αστικού χώρου, ζητήματα, τα οποία συνοπτικά παρουσιάζονται παρακάτω⁹:

Α' φάση: Συρρίκνωση παραγωγής και σταδιακό κλείσιμο μονάδων ή ενδοκλαδικές και διακλαδικές συμπράξεις, συνεταιρισμοί και συγχωνεύσεις:

Η φάση αυτή οριοθετείται χρονικά από το τέλος της δεκαετίας του '70 μέχρι και σήμερα και αποτελεί ουσιαστικά την έναρξη της εξελικτικής διαδικασίας και την πρώτη κρίσιμη αναπτυξιακή περίοδο. Σήμερα, στη φάση αυτή βρίσκονται τα ευάλωτα στρώματα των επιχειρήσεων και ορισμένες ανοδικές και δυναμικές επιχειρήσεις οι οποίες βρίσκονταν σε πιο εξελιγμένες φάσεις ανάπτυξης και την τελευταία δεκαετία μετακύλισαν εδώ. Η συρρίκνωση της παραγωγής και ο προσανατολισμός σε βοηθητικές -χαμηλής προστιθέμενης αξίας- παραγωγικές δραστηριότητες είναι τα κύρια χαρακτηριστικά των επιχειρήσεων. Σημαντική διαπίστωση είναι ότι, σε αυτή τη φάση εμφανίζονται επιχειρήσεις δύο «ταχυτήτων»: επιχειρήσεις, οι οποίες φθίνουν σταδιακά και κλείνουν, και επιχειρήσεις, οι οποίες επιβιώνουν με τη βοήθεια ενδοκλαδικών και, κυρίως, διακλαδικών συμπράξεων, συνεταιρισμών ή συγχωνεύσεων.

Στη φάση συρρίκνωσης της παραγωγής, οι στρατηγικές που υιοθετούν οι επιχειρηματίες, αφορούν κυρίως στη μείωση του κόστους παραγωγής, στη μείωση του αριθμού απασχολούμενων, στην πρόσληψη εποχιακού ανειδίκευτου προσωπικού, στην περαιτέρω προσωπική απασχόληση, στην αλλαγή του τύπου εγκατάστασης της επιχείρησης εκτός περιοχής Αγίου Διονυσίου και Πειραιά, κ.λπ.

Οι πρακτικές ανταπόκρισης των εργαζομένων σχετίζονται κυρίως με την κατανάλωση αποδοχή αλλαγής θέσης και αντικειμένου στην παραγωγική διαδικασία, χωρίς παράλληλη εξειδίκευση, την αποδοχή πρακτικών εποχιακής απασχόλησης στην επιχείρηση με αναγκαστική επέκταση του εργασιακού τους ωραρίου, την ανεύρεση συμπληρωματικής -εκτός κύριας επιχείρησης- απασχόλησης, κ.λπ.

Β' φάση: Διεύρυνση ή διαφοροποίηση αντικειμένου παραγωγής με εφαρμογή νέων τεχνολογιών και σύγχρονων οργανωτικών σχημάτων:

Η φάση αυτή χρονικά οριοθετείται από το τέλος της δεκαετίας του '80 μέχρι και σήμερα. Συναντάμε, εδώ, κυρίως, ανοδικές επιχειρήσεις, αλλά και ορισμένες ευάλωτες επιχειρήσεις, οι οποίες εξελίχθηκαν και βρίσκονται σήμερα εδώ, καθώς και ορισμένες δυναμικές επιχειρήσεις, οι οποίες μετακύλισαν από πιο εξελιγμένες φάσεις ανάπτυξης σ' αυτήν τη φάση. Τα τελευταία χρόνια η υιοθέτηση νέων τεχνολογιών οδήγησε τις περισσότερες από τις παραπάνω επιχειρήσεις, στη διεύρυνση του αντικειμένου παραγωγής με δραστηριότητες δευτερεύουσες, οι οποίες εναλλάσσονται με την κύρια. Αυτή η ευελιξία στην παραγωγική διαδικασία και ο σχετικά μεγάλος αριθμός διαφορετικών προϊόντων που διασφαλίζει, δημιουργεί και το κατάλληλο πλαίσιο για τη σύναψη υπεργολαβικών σχέσεων με δυναμικές επιχειρήσεις εκτός Πειραιά. Σημαντική διαπίστωση είναι ότι και εδώ εμφανίζονται επιχειρήσεις δύο «ταχυτήτων»: επιχειρήσεις, οι οποίες οριακά αντεπεξέρχονται στις αλλαγές που υιοθέτησαν στο πλαίσιο σύναψης υπεργολαβικών σχέσεων, καθώς και μικρός αριθμός επιχειρήσεων, οι οποίες στη διάρκεια του χρόνου εντάσσονται πλήρως -μέσω των υπεργολαβικών σχέσεων- στη λειτουργία ισχυρότερων, εκτός περιοχής μελέτης, επιχειρήσεων. Η έρευνα δείχνει ότι στη φάση αυτή οι παραδοσιακές θέσεις εργασίας μειώνονται, ενώ παράλληλα δημιουργούνται θέσεις σε σύγχρονες ειδικότητες διοίκησης και προώθησης του προϊόντος. Σταδιακά αρχίζουν να εμφανίζονται ευέλικτα σχήματα εργασιακών σχέσεων και να ενισχύονται επίσης οι ανειδίκευτες θέσεις εργασίας.

Στη φάση διεύρυνσης ή διαφοροποίησης αντικειμένου παραγωγής, οι στρατηγικές, που υιοθετούν οι επιχειρηματίες -στρατηγικές οι οποίες συχνά προσδιορίζονται από τις εκάστοτε σχέσεις υπερβολαβίας- αφορούν, κυρίως: στην ενίσχυση των παραγωγικών δικτύων σε τοπικό επίπεδο Δήμου Πειραιά, στην αλλαγή του τόπου εγκατάστασης επιχειρήσεων εκτός περιοχής μελέτης αλλά εντός Δήμου Πειραιά, στη σταδιακή υιοθέτηση τεχνολογιών και λογισμικών προγραμμάτων στα τμήματα διοίκησης, στην εφαρμογή συστημάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης παράλληλα με τη συμμετοχή τους στην παραγωγική διαδικασία, κ.λπ.

Οι πρακτικές ανταπόκρισης των εργαζομένων σχετίζονται, κυρίως, με τη συνεχή εξειδίκευση και αναβάθμιση των δεξιοτήτων τους, την ανάληψη πρωτοβουλιών για κατάρτιση σε τεχνολογίες, σε συστήματα παραγωγής και διοίκησης, καθώς και σε συστήματα προώθησης του τελικού προϊόντος, την επέκταση του εργασιακού ωραρίου και, ανάλογα με την ομάδα ειδικότητας των εργαζομένων, την υιοθέτηση πρακτικών ανεύρεσης συμπληρωματικής εργασίας, κ.λπ.

Γ' φάση: Μεικτή παραγωγική δραστηριότητα με σταδιακή εξειδίκευση αντικειμένου παραγωγής και διασύνδεση με τριτογενείς δραστηριότητες και κυρίως με τις δραστηριότητες του χονδρεμπορίου:

Η φάση αυτή χρονικά οριοθετείται από τα μέσα της δεκαετίας του '90 μέχρι και σήμερα. Η μεικτή παραγωγική δραστηριότητα, την οποία υιοθετεί σημαντικός αριθμός των επιχειρήσεων των δυναμικών κλαδικών στρωμάτων ή των ανοδικών επιχειρήσεων που εξελίχθηκαν περαιτέρω, αφορά στην παραγωγή εξειδικευμένων προϊόντων και στην παράλληλη παροχή τεχνικής και εμπορικής υποστήριξης σ' αυτά. Στην εξέλιξη αυτή συμβάλλουν οι δυναμικές διασυνδέσεις με τοπικά και υπερτοπικά καταστήματα του χονδρεμπορίου. Η διαφοροποίηση του αντικειμένου παραγωγής ξεκινάει ως δευτερεύουσα δραστηριότητα, κυρίως στον τομέα της ναυπηγοεπισκευής, για να εξελιχθεί στη διάρκεια του χρόνου σε κύρια. Στη φάση αυτή, και όσο αφορά στην απασχόληση, παρατηρούμε μεταβολή του αριθμού απασχολούμενων, εξειδίκευση εργαζομένων με παραδοσιακές ειδικότητες, ενίσχυση θέσεων εργασίας- κυρίως στα νέα τμήματα διοίκησης, διακίνησης ή προώθησης του προϊόντος- αύξηση μόνιμων ανειδίκευτων θέσεων εργασίας, καθιέρωση ευέλικτων εργασιακών σχημάτων.

Στη φάση της μεικτής παραγωγικής δραστηριότητας οι στρατηγικές των επιχειρηματιών στοχεύουν στη συνεχή διαφοροποίηση και εξέλιξη του τελικού προϊόντος με την υιοθέτηση εξειδικευμένων τεχνολογικών συστημάτων, στη συνεχή ανανέωση και αναβάθμιση του μηχανολογικού και τεχνολογικού εξοπλισμού, στην υιοθέτηση νέων μοντέλων διοίκησης μέσω των συνεργασιών ειδικευμένων ή εξωτερικών συνεργατών και στην αναβάθμιση των κτιριακών εγκαταστάσεων της επιχείρησης, κ.λπ.

Οι πρακτικές ανταπόκρισης του μεγαλύτερου αριθμού των εργαζομένων σχετίζονται, κυρίως, με την αναγκαστική αλλαγή θέσης στην παραγωγική διαδικασία, την αλλαγή ειδικότητας μέσα από συνεχείς διαδικασίες εκπαίδευσης/κατάρτισης, την αναγκαστική αποδοχή πρακτικών εποχιακής απασχόλησης, την υποχρεωτική επέκταση/αλλαγή ωραρίου, την υιοθέτηση -ανάλογα με την ειδικότητα του εργαζομένου- πρακτικών ανεύρεσης συμπληρωματικής εργασίας, κ.λπ.

Δ' φάση: Συρρικνωση παραγωγικών δραστηριοτήτων και τμημάτων της επιχείρησης, περαιτέρω ενίσχυση των τμημάτων παροχής τεχνικών και εμπορικών υπηρεσιών (ολική «τριτογενοποίηση»):

Η φάση αυτή έχει χρονική αφετηρία το τέλος της δεκαετίας του '90. Εδώ, μικρός αριθμός των δυναμικών επιχειρήσεων διαφοροποίησε πλήρως το αντικείμενό του. Συγκεκριμένα, από μονάδες μεικτής δραστηριότητας, μετατρέπονται σε αμιγείς επιχειρήσεις υπηρεσιών. Οι επιχειρήσεις αυτές συρρικνώνουν την παραγωγή τους και τα αντίστοιχα τμήματα και προσανατολίζονται, κυρίως, σε αποκλειστικές εισαγωγές (αντιπροσωπίες), δραστηριότητες τις οποίες ενισχύουν με υποστηρικτικές υπηρεσίες επισκευής και συντήρησης. Σταδιακά, με την

ολική συρρίκνωση των τμημάτων παραγωγής ατονεί και η ζήτηση για εργαζόμενους με παραδοσιακές ειδικότητες. Η έρευνα πεδίου έδειξε ότι, οι ειδικότητες που, κυρίως, είναι σε ζήτηση είναι αυτές της διοίκησης και της διακίνησης ή προώθησης του προϊόντος, με διευρυμένες απαιτήσεις δεξιοτήτων. Τα ευέλικτα εργασιακά σχήματα περιορίζονται και εμφανίζονται, κυρίως, μόνιμες θέσεις εργασίας.

Στη φάση της ολικής «τριτογενοποίησης» οι στρατηγικές που υιοθετούν οι επιχειρηματίες σχετίζονται, κυρίως, με το «κλείσιμο» των τμημάτων παραγωγής της επιχείρησης, την απομάκρυνση του παραδοσιακού εργατικού δυναμικού, τη συνεχή βελτίωση των οργανωτικών σχημάτων- με συνεργασίες ειδικευμένων ή εξωτερικών συνεργατών- την υιοθέτηση διευρυμένων ωραρίων εργασίας, τη μείωση της ζήτησης εργαζομένων από την τοπική αγορά εργασίας, την αναδιάρθρωση των εργασιακών χώρων της επιχείρησης, καθώς και τη συνεχή αναβάθμιση των κτιριακών της εγκαταστάσεων, κ.λπ.

Οι δράσεις ανταπόκρισης του μεγαλύτερου μέρους των εργαζομένων στα τμήματα διοίκησης και προώθησης του προϊόντος, σχετίζονται, κυρίως, με τις συνεχείς διαδικασίες εκπαίδευσης/κατάρτισης τόσο σε τεχνικές υπηρεσίες υποστήριξης της μεγάλης «γκάμας» προϊόντων, όσο και σε τεχνικές πωλήσεων και προώθησης τους, την αποδοχή αλλαγής του ωραρίου εργασίας, κ.λπ.

Η διερεύνηση των διαδικασιών και των επιμέρους παραμέτρων που αφορούν τις παραπάνω φάσεις ανάπτυξης ανέδειξε ότι την τελευταία τριακονταετία υπήρξε μεγάλη κινητικότητα - «μετακύλιση»- επιχειρήσεων από τη μία φάση στην άλλη. Η «μετακύλιση» στηρίζεται, κυρίως, στη δυνατότητα των επιχειρήσεων να διευρύνουν έως και να διαφοροποιήσουν το αντικείμενο της παραγωγής και να συνάψουν παραγωγικές συνεργασίες, κυρίως, με τριτογενείς δραστηριότητες, με αποτέλεσμα την εκκίνηση συνεργειών σε ενδοκλαδικό και διακλαδικό επίπεδο. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η διαπίστωση ότι μία επιχείρηση επιβιώνει ή και αναπτύσσεται περαιτέρω αναβαθμίζοντας, «μετακυλώντας», μεμονωμένα τμήματα της παραγωγής, ενώ άλλα παραμένουν στην παραδοσιακή κατάσταση και λειτουργία. Ή ότι υπάρχουν επιχειρήσεις που περνούν μεν το «φράγμα» των πρώτων φάσεων, αλλά τελικά δεν καταφέρνουν να επιβιώσουν σ' αυτές και επιστρέφουν στους τρόπους λειτουργίας των φάσεων εκκίνησης.

Η έρευνα, λοιπόν, έδειξε ότι οι διαφορετικοί «τύποι» των επιχειρήσεων είναι πρωταγωνιστές στους μετασχηματισμούς στην παραγωγική βάση, ακολουθώντας διαφορετικές «ταχύτητες», διαφορετικές διαδρομές και τελικά επιφέροντας αλλαγές στα χαρακτηριστικά της απασχόλησης, στις ανάγκες, στις απαιτήσεις και πρακτικές προσαρμογής επιχειρηματιών και εργαζομένων.

4. Η παραγωγική διαδικασία και οι συνεργείες με το γεωγραφικό χώρο

Σήμερα συνυπάρχουν στην περιοχή «θύλακες» υποβάθμισης παράλληλα με αναβαθμισμένες περιοχές. Σ' αυτό συμβάλεει η ιστορική διαμόρφωση της περιοχής, η διαχρονικά οργάνωσή της και η αναπτυξιακή της διαδρομή καθώς και η αλληλεπίδραση των φάσεων εξέλιξης της παραγωγικής διαδικασίας. Η έρευνα για την ιστορική φυσιογνωμία της περιοχής και για την εξέλιξή της, έδειξε κυρίως δύο χωρο- χρονικά «στρώματα», που καθορίζουν το υπόβαθρο, στο οποίο λαβαίνουν χώρα οι σημερινές αλλαγές: Το πρώτο «στρώμα» ξεκινάει από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αρχές του 20^{ου} αιώνα, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '60 και χαρακτηρίζεται κυρίως από παραδοσιακή οργάνωση της περιοχής με μικρούς βιοτεχνικούς χώρους, χαμηλών προδιαγραφών και κατ' επέκταση παραδοσιακές συνθήκες βιοτεχνικής εργασίας με περιορισμένες δυνατότητες εξέλιξης. Το δεύτερο «στρώμα», το οποίο εμφανίζεται από τα μέσα της δεκαετίας του '60 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80, και ουσιαστικά συνυπάρχει με το πρώτο αναπροσαρμόζοντας την μέχρι τότε κατάσταση, χαρακτηρίζεται από την περαιτέρω εγκατάσταση δραστηριοτήτων χονδρεμπορίου και την ανοικοδόμηση νέων κτιρίων, κυρίως στο παραλιακό μέτωπο, τα οποία φιλοξενούν για πρώτη φορά δραστηριότητες υπηρεσιών - ναυτιλιακά γραφεία, εκτελωνιστικά γραφεία, κ.λπ. Σε αυτήν την κατάσταση, η φάση της

συρρίκνωσης, η οποία ξεκινάει τη δεκαετία του '80 με το σταδιακό κλείσιμο αρκετών επιχειρήσεων, συνοδεύεται μέχρι και σήμερα με στοιχεία περαιτέρω υποβάθμισης. Στα μέσα της δεκαετίας του '90, και σ' αυτό το υποβαθμισμένο περιβάλλον η δ' φάση της ολικής «τριτογενοποίησης» βρίσκει πεδίο εξέλιξης και ανάπτυξης. Σήμερα, λοιπόν, στο τρίτο χωρο-χρονικό «στρώμα», το οποίο αρχίζει να διακρίνεται από τα μέσα της δεκαετίας '90, η αλληλεπίδραση του γεωγραφικού χώρου με τις εξελίξεις στην τοπική παραγωγική βάση, μεταλλάσσει την αστική περιοχή με αποτέλεσμα την ενίσχυση των γεωγραφικών αντιθέσεων. Έτσι, στην περιοχή σήμερα:

Η φάση της συρρίκνωσης της παραγωγής, εμφανίζεται στο χώρο με στοιχεία, κυρίως, υποβάθμισης, όπως ύπαρξη κενών και εγκαταλειμμένων καταστημάτων, χαμηλή ποιότητα βιοτεχνικών χώρων-οι οποίοι συνεπάγονται και χαμηλών προδιαγραφών συνθήκες εργασίας-έλλειψη κατάλληλων υποδομών για τη λειτουργία των καταστημάτων, τα οποία συνήθως καταφεύγουν στη χρήση δημόσιων χώρων με αποτέλεσμα τη συνολική υποβάθμιση της περιοχής.

Οι φάσεις τόσο της διεύρυνσης/διαφοροποίησης στο αντικείμενο της παραγωγής, όσο και της μεικτής παραγωγικής δραστηριότητας, συνοδεύονται με στοιχεία αναβάθμισης στο αστικό περιβάλλον. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι επενδύσεις για τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό συνοδεύονται συνήθως και με επενδύσεις για βελτίωση του εργασιακού περιβάλλοντος και των κτιριακών υποδομών, με βελτιωμένες συνθήκες εργασίας και με διαφοροποιήσεις στις εργονομικές συνθήκες των εργαζομένων.

Η φάση της ολικής «τριτογενοποίησης», φάση κρίσιμη στη διαμόρφωση του χώρου της περιοχής, εμφανίζεται με «αναβαθμισμένους» μικρο-θύλακες, οι οποίοι συγκεντρώνουν δυναμικές τριτογενείς δραστηριότητες. Οι δραστηριότητες αυτές σχετίζονται με τον εκσυγχρονισμό βιοτεχνικών καταστημάτων και την «τριτογενοποίηση» της παραγωγής (δραστηριότητες χονδρεμπορίου-αποθηκείσεων δραστηριότητες της ναυτιλίας, άλλων υπηρεσιών, κ.λπ.). Στη φάση αυτή έχει περαιτέρω διαφοροποιηθεί ο χαρακτήρας της περιοχής, η οποία μετασχηματίζεται σε περιοχή, κυρίως, τριτογενών δραστηριοτήτων.

Η έρευνα έδειξε ότι οι εξελίξεις στην περιοχή και οι επιπτώσεις τους στην οργάνωση και λειτουργία του αστικού χώρου είναι αποτέλεσμα αλλαγών/μετασχηματισμών στα παραγωγικά δίκτυα, αλλαγές που σχετίζονται, κυρίως, με τη «μετακύλιση» των επιχειρήσεων από μία φάση εξέλιξης σε άλλη και οι οποίες συνέτιναι στο μετασχηματισμό της περιοχής σε «πιάτσα» τριτογενών δραστηριοτήτων. Η αλληλοεπίδραση των μετασχηματισμού στην παραγωγική βάση με τον ήδη ιστορικά διαμορφωμένο γεωγραφικό χώρο, έχει σαν αποτέλεσμα ανομοιογενή αστική ανάπτυξη. Η αναπτυξιακή αυτή διαδικασία χαρακτηρίζεται διαχρονικά από «ασυνέχειες» δίνοντας διέξοδο, σήμερα, σε θύλακες υποβάθμισης σε γεωγραφική γειτνίαση με τις νέες «αναβαθμισμένες» περιοχές.

5. Συμπεράσματα: Ενδεικτικοί δείκτες παρακολούθησης. Γιατί χρειάζονται;

Η σύνθεση της αναπτυξιακής χαρτογράφησης, η διαπίστωση των παραπάνω ζητημάτων και η ανάγκη παρακολούθησής τους οδηγεί, στην κατάρτιση δεικτών παρακολούθησης εκ των οποίων τέσσερις¹⁰ επιλέχθηκαν και εφαρμόστηκαν σε κάθε οικοδομικό τετράγωνο στην περιοχή¹¹. Η υιοθέτηση και εφαρμογή του πλέγματος δεικτών παρακολούθησης υποστηρίζει τη διαχρονική αξιολόγηση/ιεράρχηση και τεκμηρίωση των πολυθεματικών αναπτυξιακών παραμέτρων, που περιγράφηκαν παραπάνω και συνθέτουν τη φυσιογνωμία του σύγχρονου Πειραιά, παρέχοντας ολοκληρωμένη πληροφόρηση, η οποία επιτρέπει:

- τη συνεπή παρατήρηση και αξιολόγηση των χωρο-κοινωνικών τάσεων και προοπτικών και την επιλογή εύστοχων αναπτυξιακών κατευθύνσεων,
- τη συστηματική παρακολούθηση της υλοποίησης και της αποδοτικότητας των μέτρων

πολιτικής και των εφαρμοσμένων αναπτυξιακών δράσεων, και

- τη συστηματική ενημέρωση της τοπικής κοινωνίας για την πορεία και την αποτελεσματικότητα των αναπτυξιακών πολιτικών που υιοθετούνται.

Ειδικότερα, με τη διαχρονική εφαρμογή των δεικτών παρακολούθησης η Δημοτική Αρχή, που αποτελεί το φορέα υλοποίησης του συστήματος, μπορεί:

- να υιοθετήσει και να προωθήσει πολιτικές χρήσεων γης, όπως, παραδείγματος χάρη, πολιτικές για τη λειτουργική εξυπηρέτηση της κατοικίας σε συνδυασμό με τη διευκόλυνση ορθολογικής ανάπτυξης των σημαντικών οικονομικών δραστηριοτήτων για τις επιμέρους γειτονιές, και δράσεις για την αναβάθμιση του κτισμένου περιβάλλοντος που συνυπάρχουν παραγωγικές δραστηριότητες και δραστηριότητες κατοικίας,
- να ενσωματώσει εξειδικευμένες πολιτικές στα προγράμματα ανάπτυξης, όπως κλαδικές πολιτικές απασχόλησης που προωθούν την αντιμετώπιση της ανεργίας- η οποία συνοδεύει τις «μετακυλίσεις» των επιχειρήσεων από μία φάση εξέλιξης σε άλλη- με την αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού, πολιτικές συνεχούς επαγγελματικής κατάρτισης και εξειδίκευσης ανέργων, πολιτικές εφαρμογής νέων τεχνολογιών, - σημαντική παράμετρος της εξελικτικής διαδρομής των επιχειρήσεων-με συνεργασία τοπικών επαγγελματικών συλλόγων,
- να χρησιμοποιήσει σύγχρονα κοινωνικο-οικονομικά επιχειρησιακά εργαλεία και να εφαρμόσει παρεμβατικές κοινωνικές πολιτικές, όπως, παραδείγματος χάρη, εφαρμογή προγραμμάτων εξεύρεσης κατοικίας για τα ασθενέστερα τοπικά νοικοκυριά και επαγγελματικής στέγης για τις τοπικές επιχειρήσεις που ανήκουν στους «κλάδους-κλειδί» με πιλοτική δημιουργία δημοτικών αποθεμάτων γης, σχεδιασμό και υλοποίηση προγραμμάτων σε συνεργασία με τους τοπικούς φορείς (τράπεζες, Ο.Α.Ε.Δ., επιμελητήρια, κ.λπ.) για την υιοθέτηση και την εγκατάσταση τεχνολογικού εξοπλισμού ή την ανανέωσή του, την αποκατάσταση ή επέκταση κτιριακής υποδομής των επιχειρήσεων, και
- να αξιοποιήσει τα υπάρχοντα πολεοδομικά εργαλεία που παρέχονται από την ισχύουσα νομοθεσία, ή να προωθήσει νέα για την ανασυγκρότηση περιοχών, πραγματοποιώντας επενδύσεις, αφού καταγραφούν οι ανάγκες σε στέγη ή υποδομές¹².

Αυτό το ίδιο σύστημα δεικτών, σε συνδυασμό με ειδικά σχεδιασμένες βάσεις δεδομένων, μπορεί να καταγράφει και να αξιολογεί χωρικά προσδιορισμένες αναπτυξιακές παραμέτρους και να αποτελέσει την υποδομή για να συστήσει ο Δήμος ένα Αστικό Παρατηρητήριο, το οποίο διαχρονικά θα στηρίζει τις αναπτυξιακές επιλογές με στόχο τη βελτίωση της ποιότητας ζωής για το σύνολο των πολιτών. Το Αστικό Παρατηρητήριο δεν υποκαθιστά τις κοινωνικές δυναμικές που αναπτύσσονται ούτε τη συμβολή όσων εμπλέκονται σε θέματα αναπτυξιακού σχεδιασμού. Στηρίζει τις διαδικασίες αυτές στοιχειοθετώντας ένα μητρώο τεκμηρίωσης και αξιολόγησης κοινωνικών και χωρικών δεδομένων, η διαχείριση του οποίου θα αποτελέσει άλλη μια σημαντική δυναμική κοινωνική πρακτική στον Πειραιά.

Παράρτημα 1

¹ Η εισήγηση στηρίζεται στο ερευνητικό έργο *Αναπτυξιακή Χαρτογράφηση Κρίσιμων Κοινωνικών Παραμέτρων για το Δήμο Πειραιά*. Ε.Μ.Π., Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, (Κ. Βαλεριάνου, Ε. Κλαμπασέα, Ι. Σαγιάς, Επιστημονική Υπεύθυνη Ε. Παναγιωτάτου), Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών - Δήμος Πειραιά, Φάσεις Α', Β', Γ', 2005 και στη Διδακτορική Διατριβή *Μετασχηματισμοί στο σύγχρονο αστικό χώρο. Μελέτη περίπτωσης Δήμος Πειραιά*, Κ. Βαλεριάνου, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, 2006.

² Ο όρος «μετασχηματισμοί στο σύγχρονο αστικό χώρο», αφορά στις χωρικές εξελίξεις και αλλαγές, οι οποίες σχετίζονται με την εξέλιξη της τοπικής παραγωγικής βάσης και ειδικότερα με την εξέλιξη των σημαντικών οικονομικών κλάδων, των «κλάδων –κλειδί».

³ Βλέπε σχετικά Παναγιωτάτου, Ε. (1983, 1988). Επίσης, για σύνθετες διεργασίες ανάλυσης χωρικών δεδομένων, βλέπε ερευνητικό έργο Εργαστηρίου *Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου*, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, ΕΜΠ.

⁴ Με τον όρο «τρίτογενοποίηση» των σημαντικών παραγωγικών δραστηριοτήτων, θεωρείται είτε η σταδιακή εξέλιξη από την αμιγή κατασκευή και παραγωγή ενός προϊόντος στην παράλληλη παροχή τεχνικών και υποστηρικτικών υπηρεσιών στο παραγόμενο προϊόν (μεικτή δραστηριότητα) είτε αποκλειστικά η επικέντρωση της παραγωγικής διαδικασίας στην παροχή τεχνικών και εμπορικών υπηρεσιών (ολική «τρίτογενοποίηση»). Κατ' επέκταση συναφείς αλλαγές επέρχονται στην οργάνωση του χώρου της περιοχής.

⁵ Η κατάρτιση ενός πλέγματος δεικτών για τη διαχρονική αξιολόγηση/ιεράρχηση και τεκμηρίωση των παραπάνω πολυθεματικών αναπτυξιακών παραμέτρων, οι οποίες συνθέτουν τη φυσιογνωμία του σύγχρονου Πειραιά, είναι ακριβώς ο στόχος των ερευνητικών έργων *Αναπτυξιακή Χαρτογράφηση Κρίσιμων Κοινωνικών Παραμέτρων για το Δήμο Πειραιά*, *op.cit.* και *Αναπτυξιακή Χαρτογράφηση Κρίσιμων Κοινωνικών Παραμέτρων για το Δήμο Πειραιά και για το 1ο, 2ο και 3ο Δημοτικό Διαμέρισμα*, Ε.Μ.Π., Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών – Δήμος Πειραιά, σε εξέλιξη.

⁶ Ibid.

⁷ Σύμφωνα με το σύστημα Στατιστικής Ταξινόμησης των Κλάδων Οικονομικής Δραστηριότητας (Σ.Τ.Α.Κ.Ο.Δ., 1980).

⁸ Βλέπε αναλυτικά Βαλεριάνου, Κ. (2006).

⁹ Ibid.

¹⁰ Η διερεύνηση των χαρακτηριστικών της απασχόλησης καθώς και της οργάνωσης και της λειτουργίας του αστικού χώρου διαμορφώνει ένα σύνολο δεικτών παρακολούθησης που μπορούν να ενταχθούν μελλοντικά στο σύστημα ανάλογα με τις αναπτυξιακές επιλογές και κατευθύνσεις.

¹¹ Οι δείκτες παρακολούθησης, οι οποίοι πιλοτικά εφαρμόστηκαν στην περιοχή είναι:

α. Δείκτης μεταβολής του αριθμού καταστημάτων σε κάθε κλάδο-κλειδί. Ορίζεται από το λόγο του αριθμού καταστημάτων των κλάδων-κλειδί προς το σύνολο των καταστημάτων στο οικοδομικό τετράγωνο. Αναδεικνύει κλαδικές μεταβολές, καθώς και ενδείξεις για δύναμιε μεταβολές στην απασχόληση.

β. Δείκτης μεταβολής των χρήσεων γης. Ορίζεται από το λόγο του αριθμού των κτιρίων κάθε χρήσης που φιλοξενείται στο οικοδομικό τετράγωνο προς το σύνολο των διακριτών χρήσεων (κτιρίων).

γ. Δείκτης ποιότητας κτισμένου περιβάλλοντος. Ο Δείκτης είναι «σύνθετος» και απαρτίζεται από επιμέρους δείκτες οι οποίοι προέκυψαν από την εμπειρική έρευνα:

- Δείκτης δραστηριοτήτων ισογείων και ορόφων, δηλαδή ο λόγος του πλήθους με το οποίο εμφανίζεται κάθε δραστηριότητα προς το σύνολο των διακριτών

δραστηριοτήτων.

- Δείκτης νέων κτιρίων, δηλαδή ο λόγος του πλήθους των νέων κτιρίων προς το σύνολο των κτιρίων.
- Δείκτης πλήθους και ποιότητας ελεύθερων/εγκαταλειμμένων χώρων, δηλαδή ο λόγος του πλήθους των ελεύθερων/εγκαταλειμμένων οικοπέδων (κενά οικόπεδα/ οικόπεδα με συγκέντρωση απορριμμάτων) προς το σύνολο των οικοπέδων του οικοδομικού τετράγνου.
- Δείκτης κατάστασης/ ποιότητας του οδικού δικτύου.
- Δείκτης κατάστασης/ ποιότητας πεζοδρομίων και πεζοδρόμων.
- Δείκτης κατάστασης/ ποιότητας φωτισμού δρόμων/ πεζοδρομίων/ πεζοδρόμων.

δ. Δείκτης μεταβολής πληθυσμού. Ορίζεται από το λόγο της διαφοράς του πληθυσμού 2001 και 1991 προς τον πληθυσμό 2001, και μπορεί να υπολογίζεται κάθε δεκαετία σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού που διενεργεί η Ε.Σ.Υ.Ε. Αναδεικνύει τις μεταβολές πληθυσμού και τις τάσεις μετακίνησής του.

Η παρακολούθηση των εξελίξεων στην παραγωγική διαδικασία και η κινητικότητα των επιχειρήσεων από μία φάση ανάπτυξης σε άλλη, διαμορφώνει ένα σύνολο δεικτών παρακολούθησης που μπορούν να ενταχθούν μελλοντικά στο σύστημα, όπως: ο δείκτης μεταβολής κενών καταστημάτων, ο δείκτης μεταβολής απασχόλησης, ο δείκτης εφαρμογής νέων τεχνολογιών, ο δείκτης επένδυσης για κτιριακές υποδομές, κ.λπ.

¹² Παραδείγματος χάρη, μπορεί να αξιοποιηθούν ορθολογικά οι όροι δόμησης ή να θεσπιστούν ενεργά οικοδομικά τετράγωνα για την ενοποίηση ακάλυπτων χώρων και την εξασφάλιση περαιτέρω ελεύθερων/κοινόχρηστων χώρων ή την περαιτέρω ανάπτυξη τεχνικών υποδομών, στις γειτονιές, στις οποίες το σύστημα δεικτών παρατήρησης αναδεικνύει αύξηση δραστηριοτήτων κατοικίας.

Βιβλιογραφία

Βαλεριάνου, Κ., Κλαμπασέα, Ε., Μουκούλης, Π., Σαγιάς Ι., Παναγιωτάτου, Ε. (Επιστημονική Υπεύθυνη), σε εξέλιξη: Ερευνητικό Πρόγραμμα *Αναπτυξιακή Χαρτογράφηση Κρίσιμων Κοινωνικών Παραμέτρων για το Δήμο Πειραιά και για το 1ο, 2ο και 3ο Δημοτικό Διαμέρισμα*, Ε.Μ.Π., Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών – Δήμος Πειραιά, Αθήνα.

Βαλεριάνου, Κ., 2006: *Μετασχηματισμοί στο Σύγχρονο Αστικό Χώρο. Μελέτη Περίπτωσης: Δήμος Πειραιά*, Διδακτορική Διατριβή, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, ΕΜΠ., Αθήνα.

Βαλεριάνου, Κ., Παναγιωτάτου, Ε. (επιμ.), Κλαμπασέα, Ε., Σαγιάς Ι. (σύμβουλοι), 2006: *Παρατηρώντας τον Πειραιά...*, ΕΜΠ., Αθήνα.

Βαλεριάνου, Κ., Κλαμπασέα, Ε., Σαγιάς, Ι., Παναγιωτάτου, Ε. (Επιστημονική Υπεύθυνη), 2005: Ερευνητικό Πρόγραμμα *Αναπτυξιακή Χαρτογράφηση Κρίσιμων Κοινωνικών Παραμέτρων για το Δήμο Πειραιά*, Ε.Μ.Π., Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών – Δήμος Πειραιά, Φάσεις Α', Β', Γ', Αθήνα.

Κασιμάτη, Κ., 1998β: *Έρευνα για τα Κοινωνικά Χαρακτηριστικά της Απασχόλησης. Μελέτη ΙΙ, Η Μορφολογία της Δεύτερης Απασχόλησης*, Δεύτερη Έκδοση, ΕΚΚΕ., Αθήνα.

Κλαμπασέα, Ε., 2006: *Φθίνουσες Βιομηχανικές Περιοχές: Πλεονάζον Χώρος, Ανθρώπινο*

Δυναμικό και η Συμβολή της Γνώσης. 3^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ελληνικής Βιομηχανίας: Προς την Οικονομία της Γνώσης, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Αθήνα 3-5 Ιουλίου 2006.

Κλαμπατσέα, Ε., 2003: Φθίνουσες Βιομηχανικές Περιοχές της Σύγχρονης Ελλάδας- Κριτήρια Αξιολόγησης για την Επενδυτική Πολιτική και το Ανθρώπινο Δυναμικό σε Περιπτώσεις Μονοανάπτυξης, Διδακτορική Διατριβή, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, ΕΜΠ., Αθήνα.

Κλαμπατσέα, Ε., 2001: Γεωγραφική Εξέλιξη Επενδύσεων και Απασχόλησης στη Βιομηχανία κατά την Περίοδο 1961-1998, στο Burgel, G., Δεμαθάς, Ζ. (επιμ.), Η Ελλάδα Μπροστά στην Τρίτη Χιλιετία, Χώρος, Οικονομία, Κοινωνία τα Τελευταία 40 Χρόνια, Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης Παντείου Πανεπιστημίου -Laboratoire de Geography Urbaine, Universite de Paris X, Αθήνα.

Λυμπεράκη, Α., Μουρίκη, Α., 1996: Η Αθόρυβη Επανάσταση: Νέες Μορφές Οργάνωσης της Παραγωγής και της Εργασίας, Gutenberg, Αθήνα.

Πελαγίδης, Θ., 1997: Η Διεθνοποίηση της Ελληνικής Βιομηχανίας: Ευελιξία και Αναδιάρθρωση, Εξάντας, Αθήνα.

Παναγιωτάτου, Ε, 1988: Συμβολή σε μία Ενιαία Θεώρηση του Χώρου και σε μία Άλλη Σχεδιαστική Πρακτική, ΕΜΠ., Αθήνα.

Παναγιωτάτου, Ε., 1983: Θέματα Ανάπτυξης του Χώρου, ΕΜΠ., Αθήνα.

Σαγιάς, Ι., 2002: Κοινωνικός και Χωρικός Καταμερισμός Εργασίας στον Αστικό Χώρο: Το Παράδειγμα των Βιομηχανικών και Βιοτεχνικών Δραστηριοτήτων στο Ν. Αττικής 1978-1988, Γεωγραφίες, τεύχος 3.

Σαγιάς, Ι., 2000 α: Κρίση και Γεωγραφική Αναδιάρθρωση της Βιομηχανικής Απασχόλησης στην Αττική, στο Μαλούτας, Θ. (επιμ.), Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας: Οι πόλεις, Τόμος 1, ΕΚΚΕ., Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα, Βόλος.

Σαγιάς, Ι., 2000 β: Απασχόληση στον Τριτογενή Τομέα στην Αττική: Τάσεις Αποκέντρωσης, στο Μαλούτας, Θ. (επιμ.), Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας.: Οι πόλεις, Τόμος 1, ΕΚΚΕ., Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα, Βόλος.

Amin, A., Thrift, N., 2002: Cities. Reimagining the Urban, Polity, Oxford.

Esping - Andersen, G., 1993: Post - Industrial Class Structures: an Analytical Framework, στο Changing Classes - Stratification and Mobility in Post - Industrial Societies, Sage, London.

Limb, M. & Dwyer, C. (Επίμ.), 2001: Qualitative Methodologies for Geographers, Issues and Debates, Arnold, London.

North, D., 1998: Rural Industrialization στο Ilbery, B. (Ed.), The Geography of Rural Change, Longman, Harlow, London.

Sayas, J.P., 2004: Investigating Interurban Location Patterns of Economic Activity, The Greek Review of Social Research, vol. 113.